

GEROVĖS VALSTYBIŲ PATIRTIS VERTINANT SOCIALINIO TEISINGUMO PRINCIPŲ ĮGYVENDINIMĄ ŠVIETIME: ŠVEDIJOS, ŠKOTIJOS IR VOKIETIJOS ATVEJAI

Jolanta Aidukaitė

Lietuvos socialinių tyrimų centras
Saltoniškių 58, Lt-08105 Vilnius

Straipsnyje apžvelgiama trijų šalių, atstovaujančių Esping-Andersen gerovės valstybių tipams, patirtis taikant socialinio teisingumo švietime stebėseną ir vertinimą, rodiklius ar jų sistemas. Siekiama atskleisti pagrindinius įvairių gerovės valstybės modelių skirtumus bei panašumus stebint bei matuojant socialinio teisingumo rodiklius. Apžvelgta Švedijos, Škotijos ir Vokietijos patirtis, vertinant bei matuojant socialinį teisingumą švietime, atskleidė bendrus bruožus bei skirtumus socialinės politikos ir švietimo organizavimo, finansavimo ir ideologizavimo aspektais. Skirtinga socialinė politika suponuoja skirtingą paramą švietimo sistemai, todėl ir skirtingą poveikį socialinio teisingumo rodikliams švietime.

Raktažodžiai: socialinis teisingumas švietime, gerovės valstybė, rodikliai, Švedija, Škotija, Vokietija.

Keywords: social justice in education, welfare state, indicators, Sweden, Scotland, Germany.

Įvadas

Socialinis teisingumas švietime yra gana nauja mokslinių tyrinėjimų sritis, tačiau pastaruoju laikotarpiu Europoje ji sparčiai plėtojama [12]. Užsienio mokslininkų darbuose socialinis teisingumas švietime dažnai suprantamas kaip lygių galimybių sudarymas socialiai pažeidžiamoms grupėms (žmonėms su negalia, etninėms mažumoms, imigrantams, vaikams iš nepilnų ir socialiai remtinų šeimų ir kt.) dalyvauti švietimo sistemoje. Todėl formuojant švietimo politiką svarbu atsižvelgti į atskirų gyventojų sluoksnių socialinius, ekonominius bei kultūrinius skirtumus ir netgi kalbos sunku-

---

Jolanta Aidukaitė – Lietuvos socialinių tyrimų centro vyresnioji mokslo darbuotoja, docentė.

El. paštas jolanta.aidukaite@fsf.vu.lt

Jolanta Aidukaitė – Lithuania's Center for Social Research higher education worker, docent.

E-mail: jolanta.aidukaite@fsf.vu.lt

Straipsnis įteiktas 2010 m. rugpjūčio mėn.; recenzuotas; parengtas spausdinti 2010 m. lapkričio mėn.

mus [17, 19, 25]. Nors teoriškai socialinio teisingumo samprata švietime kol kas yra menkai pagrįsta, tačiau ryškus susidomėjimas empiriniais tyrimais, juo labiau kad Europos Sąjunga ir Jungtinės Tautos akcentuoja švietimo svarbą mažinant skurdą ir socialinę nelygybę [12, 13]. Tampa aktualu atskleisti būdus, kaip socialinė nelygybė yra mažinama arba reprodukuojama per švietimo politiką.

Šio straipsnio tikslas – išanalizuoti įvairiems gerovės valstybių tipams atstovaujančių užsienių šalių patirtį taikant socialinio teisingumo švietime stebėseną, rodiklius bei jų sistemas. Tyrimo objektas – skirtingų gerovės valstybių modelių socialinio teisingumo švietime vertinimas. Tikslui pasiekti taikomi metodai: loginė analizė ir sintezė, mokslinės literatūros, atliktų tyrimų bei lyginamoji analizė.

Norint išsamiau paanalizuoti socialinio teisingumo rodiklius ir jų vertinimo bei stebėjimo sistemas, pasirenkamos trys modernios gerovės valstybės šalys, kurios labiausiai atitinka teorinius Esping-Andersen gerovės valstybės tipus: Švedija – socialdemokratinis, Vokietija – konservatyvus-korporatyvinis ir Škotija – liberalus modelis.

Gerovės valstybės tipai ir švietimo sistemos organizavimas

Gerovės valstybės sąvoka asocijuojasi su šalies ekonominiu klestėjimu, demokratija ir valstybės išpareigojimu garantuoti kiekvienam orų pragyvenimą ir apima ne tik tokias svarbias socialinės politikos dalis kaip socialinė apsauga, sveikatos draudimas, darbo rinkos politika, bet ir švietimo sistemą. Šiuolaikinėje visuomenėje į socialinių garantijų krepšelį įeina ne tik pensijų, nedarbo, ligos ir motinystės draudimai, bet ir kiekvienam piliečiui suteikiama teisė bent jau į nemokamą pagrindinį ar vidurinį išsilavinimą. Socialinių garantijų gausa ir įvairovė, tarp jų ir švietimo garantijos, atskleidžia visuomenės požiūrį į socialinį teisingumą [14]. Socialinė šalių politika skiriasi prioritetais, struktūra, ideologija, privačių ir valstybinių paslaugų santykiu.

Dažniausiai skiriami trys pagrindiniai gerovės valstybės modeliai. Juos išsamiai aprašė Gosta Esping-Andersen [5], pabrėždamas, kad šie modeliai skiriasi ne tik socialinės politikos organizavimo aspektais, išmoku, paslaugų gausa ir įvairove, bet ir savo ideologija, prioritetais, poveikiu šalies stratifikacijos sistemai ir dekomodifikacijos laipsniu. Skirtingų modelių šalys savo piliečiams suteikia skirtingas švietimo garantijas [14]. Individo gyvenimo galimybės dažnai priklauso ir nuo to, kaip visuomenėje yra organizuota švietimo sistema. Apžvelkime skirtingus gerovės valstybės modelius ir švietimo organizavimą juose.

Socialdemokratinis gerovės valstybės modelis pagrįstas universalumo, solidarumo ir lygybės principais. Šis modelis pasižymi didelėmis socialinėmis išmokomis, gausiomis ir kokybiškomis socialinėmis paslaugomis ir jų įvairove. Dosnios socialinės sistemos finansavimas užtikrinamas valstybės vykdoma visiško užimtumo politika. Socialinio draudimo schemų aprėptis yra universali ir siekia traktuoti visus piliečius vienodai ir suteikti jiems didesnę gerovę nei tik minimali riba, bet tuo pat metu siekia „nesumažinti“ noro dalyvauti darbo rinkoje. Dėl šios priežasties skurdo ir nelygybės lygis yra mažiausias, palyginti su kitais gerovės valstybės modeliais, o de-

komodifikacijos laipsnis yra aukščiausias. Švietimo sistema socialdemokratiname modelyje dosniai finansuojama valstybės ar savivaldybių ir lengvai prieinama kiekvienam piliečiui pradėdant nuo ikimokyklinio ugdymo ir baigiant universitetinėmis studijomis ar mokymusi visą gyvenimą. Socialdemokratiname modelyje švietimas yra svarbus valstybės prioritetas, nes jis suvokiamas kaip užimtumo garantas, o kartu ir dosnios socialinės apsaugos sistemos užtikrinimo pagrindas. Švedija, Norvegija, Suomija, Danija ir Olandija yra priskiriamos prie socialdemokratinio gerovės valstybės modelio [1, 5, 14].

Konservatyviame-korporatyviniame modelyje pagrindinis krūvis užtikrinant socialines garantijas tenka darbdaviui ir šeimai. Čia vyrauja valstybinis socialinis draudimas. Tačiau konservatyvi-korporatyvinė gerovės valstybė yra linkusi išsaugoti esamą stratifikacinę sistemą, todėl gerovės politika yra diferencijuota socialinio statuso pagrindu. Skirtingos socialinės klasės ar profesijų grupės turi teisę į skirtingas socialines paslaugas, išmokas ir garantijas. Šio modelio šalys siekia išsaugoti tradicinę šeimą. Tai pasireiškia per įvairias socialines garantijas ir mokesčių nuolaidas dirbančiam vyrui – šeimos maitintojui. Ikimokyklinės ugdymo įstaigos, ypač lopšeliai-darželiai, taip pat senyvo amžiaus žmonių institucinės priežiūros įstaigos yra menkai išvystytos laikantis nuostatos, kad šeima (dažniausiai moterys) privalo pasirūpinti vaikais ir senyvo amžiaus žmonėmis. Konservatyviame-korporatyviniame modelyje švietimas yra finansuojamas valstybės, tačiau mokymo įstaigų gausa ir prieinamumu šiek tiek atsilieka nuo socialdemokratiname modelyje teikiamų garantijų. Šalys, priklausančios konservatyviam modeliui, siekia įtvirtinti esamus stratifikacinius santykius, todėl čia vyrauja profesinis mokymas. Bet klasiniai skirtumai nėra tokie ryškūs kaip liberalioje gerovės valstybėje, nes valstybinė socialinio draudimo sistema pasižymi didele aprėptimi ir gana gausiomis išmokomis. Vokietija, Italija, Prancūzija priskiriamos konservatyviam-korporatyviam modeliui [1, 5, 14].

Liberalus modelis pagrįstas ideologija, jog kiekvienas privalo pats užsitikrinti gerovę dalyvaudamas darbo rinkoje. Valstybė remia tik pačius silpniausias pajamų testavimo principu ir teikia tik minimalią paramą socialinės rizikos atveju. Šio modelio šalyse valstybė skatina privačių socialinio draudimo sistemų kūrimąsi. Liberalioje gerovės valstybėje, kur parama teikiama pajamų testavimo principu ir tik laikinai, valstybinė švietimo sistema traktuojama kaip alternatyvi individo apsauga nuo socialinės rizikos veiksnių. Liberali valstybė garantuoja nemokamą vidurinę išsilavinimą visiems ir taip suteikia visiems lygias galimybes, bet neužtikrina lygybės. Taigi švietimas suteikia garantijas, tik skirtingai nei socialinė apsauga. Valstybės intervencija suteikia minimalų gyvenimo standartą kiekvienam, išsilavinimas suteikia lygias galimybes, bet ne lygybės sąlygas. Liberalaus modelio valstybė dosniai finansuoja bendrojo lavinimo mokyklas, tačiau aukštasis mokslas, taip pat ikimokyklinis ugdymas mieliau atiduodamas į privačias rankas. Tokios šalys kaip Didžioji Britanija ir Jungtinės Amerikos Valstijos priskiriamos prie liberalaus modelio [1, 5, 14].

Aptarę idealius gerovės valstybės modelius ir jų pagrindinius švietimo sistemų organizavimo bruožus, toliau apžvelgsime Švedijos, Škotijos ir Vokietijos švietimo sistemas, jų organizavimą, ideologizavimą ir matuojamus socialinio teisingumo rodiklius.

Trijų šalių, atstovaujančių Esping-Andersen gerovės valstybių tipams, patirtis vertinant socialinį teisingumą švietimo sistemoje

Švedija

Švedija yra viena iš Europos Sąjungos šalių, pasižyminčių ypač aukštais socialinio teisingumo švietime rodikliais. Be to, Švedija turi ilgalaikę švietimo sistemos vertinimo ir įvairių jos rodiklių matavimo patirtį. Švedija sėkmingai integruota į įvairias tarptautines švietimo rodiklių matavimo ir vertinimo sistemas, tokias kaip Eurostat, Eurydice, UNESCO, ILO (Tarptautinės darbo organizacijos), PISA (Tarptautinė studentų vertinimo programa), EUROSTUDENT ir kt.

Pagrindinis Švedijos švietimo sistemos principas – kiekvienam garantuoti vienodą prieigą į lygiavertį mokymą, nepriklausomai nuo lyties, etninės ar socialinės kilmės ir gyvenamosios vietos. Ikimokyklinio ugdymo įstaigos, bendrojo lavinimo ir vidurinės mokyklos ir jų mokymo programos sukurtos atsižvelgiant į kiekvieno jauno žmogaus poreikius ir lūkesčius. Aukštasis mokslas yra nemokamas ir prieinamas kiekvienam norinčiam studijuoti. Dosni valstybinių stipendijų programa garantuoja, kad nė vienas, siekiantis aukštojo mokslo diplomo, nebus „išbrauktas“ iš mokymosi sistemos dėl lėšų stygiaus [10, 11, 18]. Skiriami šie pagrindiniai Švedijos vyriausybės politiniai švietimo sistemos prioritetai: išsaugoti demokratijos principus; eliminuoti lyčių nelygybę; formuojant ilgalaikius ir trumpalaikius švietimo tikslus atsižvelgti į socialinius, etninius skirtumus ir neįgaliųjų problemas [20, 195–200].

Švedijos istorinės ir socialdemokratinės tradicijos lėmė aukštą socialinio teisingumo švietime užtikrinimą. Todėl tyrimai yra orientuoti ne tiek į rodiklių formulavimą ir jų matavimo sistemų kūrimą, kiek į specifinių švietimo socialinio teisingumo problemų išaiškinimą ir jų efektyvių sprendimo būdų paiešką. Peržvelgę įvairius Nacionalinės švietimo sistemos tarybos (*Skoleverket*) [21, 22, 23, 24] ir Nacionalinės aukštojo mokslo sistemos tarybos (*Högskoleverket*) [15] leidinius, Europos Sąjungos leidžiamus statistinius rinkinius [10, 11] ir mokslinius straipsnius [18, 20], galime skirti šiuos fiksuojamus švietimo socialinio teisingumo rodiklius:

1. *Bendrieji kiekybiniai rodikliai*, atskleidžiantys švietimo sistemos prieinamumą, tinkamumą, įperkamumą ir dalyvavimo joje galimybes. Tarp jų galima išskirti „*bendruosius specifinius*“, kurie matuoja žmonių su negalia ar mokymosi sutrikimais galimybes dalyvauti mokymo procese.
2. *Mokymosi proceso kokybės rodikliai*, rodantys, kaip buvo įgyvendintas lygybės principas, ir atskleidžiantys to principo įgyvendinimo spragas. Kokybės rodikliai gali būti padalyti į *pažangumo* ir *socialinio mobilumo* rodiklius.

Fiksuojami šie *bendrieji kiekybiniai rodikliai*: ikimokyklinių, bendrojo lavinimo, vidurinių mokyklų, aukštųjų mokyklų ir suaugusiųjų mokymo centrų skaičiaus ir jų tipo statistika; bendros išlaidos; išlaidos, tenkančios vienam mokiniui/studentui; mokinių/studentų skaičius ir jų pasiskirstymas pagal lytį ir gimimo šalį (gimęs/usi Švedijoje ar už jos ribų); mokytojų/dėstytojų skaičius; mokinių/mokytojų bei studentų/dėstytojų santykis ir kiti panašūs rodikliai. *Bendrieji specifiniai rodikliai*: mokymo įstaigų, skirtų vaikams su negalia ar įvairiais mokymosi sutrikimais, skaičius; ben-

dros išlaidos; kitos išlaidos vienam mokiniui; vaikų skaičius; grupių dydis; mokytojų skaičius; mokinių/mokytojų santykis ir kiti panašūs rodikliai.

Švedai turi ilgalaikę patirtį matuojant ir vertinant mokymo kokybę, nes mokymo kokybės tikrinimas atliekamas jau nuo 1861 metų [20]. Fiksuojami ir vertinami *pažangumo* rodikliai, kuriuos galime susieti su socialiniu teisingumu: nacionalinių testų rezultatai; atskirų dalykų metiniai pažangumo rezultatai; rezultatų pasiskirstymas pagal lytį, šeimos socialinį statusą (fiksuojamas motinos/tėvo išsilavinimas), gimtąją kalbą (pirmoji kalba švedų arba ne), gimimo šalį (gimęs/usi Švedijoje ar ne). Kiti rodikliai: vaikų, negavusių pagrindinės mokyklos sertifikatų, dalis, jų pasiskirstymas pagal lytį, gimimo šalį; vaikų, nebaigusių vidurinės mokyklos/gimnazijos, dalis, jų pasiskirstymas pagal lytį ir gimimo šalį. Taip pat fiksuojamas studentų skaičius ir įgijusiųjų aukštojo mokslo kvalifikacijas dalis (studijų trukmė – mažiau nei treji metai; treji metai; ketveri metai) ir jų pasiskirstymas pagal lytį, amžių, socialinį statusą ir tautybę.

Stebėti ir vertinti pasirinkti pažangumo rodikliai atskleidžia pagrindinius švietimo sistemai keliamus nacionalinius tikslus – demokratija ir lygios galimybės visiems. Menkesni pažangumo rodikliai vaikų iš žemesnių socialinių sluoksnių, vaikų iš imigrantų šeimų ar tų, kurių pirmoji kalba nėra švedų, rodo švietimo sistemos spragas garantuojant lygias galimybes visiems ir lygiavertį mokymą kiekvienam.

Tarp *mokymo proceso kokybės* rodiklių galima išskirti ir *socialinio mobilumo* indikatorius. Fiksuojamas ir stebimas naujai priimtų studentų skaičius ir jų pasiskirstymas pagal lytį, amžių, socialinę kilmę (fiksuojama iš darbininkų klasės kilusių studentų dalis) ir tautybę (fiksuojama „gimęs Švedijoje ar ne“ ir „abu tėvai yra gimę Švedijoje ar ne“), sėkmingai baigusiuju aukštąsias mokyklas skaičius ir jų pasiskirstymas pagal lytį, socialinę kilmę ir tautybę.

Prie socialinio teisingumo rodiklių galima priskirti ir matuojamus *užimtumo stebėsenos rodiklius*. Kadangi Švedijos sistema yra orientuota į visiško užimtumo politiką, labai svarbu stebėti studentų, baigusiu gimnazijas, profesines ar aukštąsias mokyklas, darbinės karjeros istoriją. Baigusieji mokymo įstaigas stebimi mažiausiai trejus metus, sekama jų darbinė karjera. Fiksuojami tokie rodikliai: baigusiuju aukštąsias, profesines ir vidurines mokyklas nedarbo lygis; lyginamas studentų, baigusiu aukštąsias mokyklas prieš vienerius, dvejus ir trejus metus, nedarbo lygis. Matuojami ir tokie rodikliai kaip gyventojų dalis su aukštuoju išsilavinimu ir jų pasiskirstymas pagal lytį, amžių ir studijų dalyką; bedarbių dalis (20–34 amžiaus grupėje) pagal pažangumą, lytį ir studijų dalyką; bedarbių dalis 15–24 metų amžiaus grupėje; bedarbių pasiskirstymas pagal išsilavinimą; nedarbo lygis ir kt.

Akivaizdu, kad socialdemokratinėje gerovės valstybėje, kurios švietimo sistemoje vyrauja aukšto lygio socialinis teisingumas, prioritetas teikiamas pažangumo, socialinio mobilumo, užimtumo stebėsenos rodikliams bei lyčių lygybės indikatoriams.

Škotija

Škotijos¹ socialinė politika ir švietimo sistema teoriškai priskiriamos liberaliai gerovės valstybei. Ši šalis yra sudėtinė Didžiosios Britanijos dalis, bet turi savo parlamentą ir švietimo ministeriją. Tokios sritys kaip švietimas, būstas ir sveikatos apsauga yra Škotijos vyriausybės žinioje – Didžiosios Britanijos parlamentas beveik visiškai nereglementuoja jų funkcionavimo aspektų. Škotijos vyriausybė finansuoja mokyklas ir bendruomenės mokymo bei plėtros centrus kasmet pervesdama dotacijas vietinėms savivaldybėms. Savivaldybės numato, kaip toliau tos dotacijos bus paskirstytos mokykloms. Pačios mokyklos sprendžia, kur ir kaip panaudoti išlaidas mokymo reikmėms. Kolegijos ir universitetai finansuojami Škotijos finansavimo tarybos (*Scottish Funding Council*). Kolegijos ir aukštojo švietimo įstaigos taip pat gauna pajamas iš mokslinių tyrimų ir paslaugų, kurias jos teikia kitoms institucijoms, tokių kaip specialistų patarimai ir konsultacijos įvairiais mokslo klausimais [8].

Šūkis „pažangesnė Škotija“ kelia uždavinius, būdingus individualistinei ideologijai. Tarp jų galima paminėti svarbiausius: ugdyti savarankiškus ir pasitikinčius savimi jaunos žmones, kurie ilgainiui taptų atsakingais piliečiais, galinčiais puikiai pasirūpinti savimi ir sėkmingai prisidėti prie Škotijos visuomeninio gyvenimo; tapti vis labiau išsilavinusiais, kvalifikuotesniais ir sėkmingiau siekti savo tikslų. Taigi svarbiausias švietimo sistemos uždavinys – ugdyti pasitikėjimą savimi ir savo jėgomis. Be to, švietimo sistemai keliami ir socialinio teisingumo uždaviniai: suteikti vaikams geriausią gyvenimo pradžią, kad jie galėtų sėkmingai integruotis į visuomenę ir nugalėti visus sunkumus; spręsti nelygybės Škotijos visuomenėje problemas; pagerinti gyvenimo galimybes vaikams ir jaunimui iš socialinės rizikos šeimų [9].

Peržvelgus *Eurydice* leidinius, akivaizdu, kad švietimo sistema Škotijoje siekia užtikrinti nemokamą ir kokybišką bendrąjį ir vidurinį išsilavinimą kiekvienam – tai ir būdinga liberalios pakraipos gerovės valstybei. Pagrindinis tikslas – ugdyti savarankišką ir atsakingą pilietį, galintį pasirūpinti savimi ir kitais. Stengiamasi atsižvelgti į specialių poreikių turinčius vaikus ir jaunuolius. Pajamų testavimo pagrindu suteikiama parama vaikams ir jaunuoliams iš neturtingų šeimų. Ikimokyklinis ir aukštasis mokslas yra labiau privatizuoti. Apstu privačių darželių, nes valstybinės ikimokyklinės įstaigos teikia paslaugas tik pusę darbo dienos. Aukštasis mokslas yra iš dalies mokamas – studentai moka mokesť už mokslą. Tačiau išimtys daromos kai kuriems dieninio skyriaus ir ES programų studentams. Studentų paskolų schemos (*Student Loan Scheme*) suteikia studentams galimybę gauti paskolą pragyvenimo išlaidoms padengti, kuri suteikiama iš dalies patikrinus jų materialinę padėtį. Jauni studentai iš neturtingų šeimų gali gauti studijų paramą pragyvenimo išlaidoms padengti, kurios nereikia gražinti. Parama suteikiama pajamų testavimo principu. Taigi švietimo sistemai keliami tikslai ir organizavimas sutampa su liberaliai gerovės valstybei būdingais požymiais.

¹ Škotija yra viena iš keturių sudedamųjų Jungtinės Karalystės šalių. Tai nėra suvereni valstybė, bet ji turi savo parlamentą, sienas, sostinę bei valiutą.

Atsižvelgiant į švietimo sistemai keliamus tikslus, fiksuojami atitinkami švietimo rodikliai. Jie skelbiami Škotijos vyriausybės tiklalapyje [26, 27]: <http://www.scotland.gov.uk/Topics/Statistics/Browse/School-Education>. Be kasmet matuojamų bendrųjų kiekybinių bei pažangumo rodiklių, didelis dėmesys skiriamas socialinės įtraukties rodikliams – tai detali kasmetinė specialių poreikių (pvz., disleksija, elgesio problemos, kalbos sutrikimai ir kt.) turinčių vaikų ir pabėgėlių bei prieglobsčio prašančių vaikų ir jų pasiskirstymo pagal tautybę statistika. Vyrauja taip pat saugumo mokyklose rodikliai (vaikų, patyrusių fizinę ir psichologinę prievartą mokykloje, skaičius; kasmetiniai lankomumo rodikliai; laikinai pašalintų iš mokyklos dalis ir kt.). Reiktų taip pat pažymėti, kad Škotijoje fiksuojamas vaikų, gaunančių nemokamą maitinimą, pasiskirstymas pagal lytį, amžių, rasinę/tautinę priklausomybę.

Aukštojo mokslo statistika Škotijoje priskiriama prie lygybės rodiklių. Nenuostabu, nes aukštasis mokymas liberalioje gerovės valstybėje (ir ne tik) rodo socialinį statusą ir dažniausiai užtikrina didesnes užimtumo garantijas, palyginti su žemesnį išsilavinimą turinčiais piliečiais, ir aukštesnę pragyvenimo lygį. Kadangi klasinė nelygybė yra aukštesnė liberalios gerovės valstybės šalyse, aukštojo mokslo diplomas tampa ypač svarus rodiklis, suponuojantis tolesnį individo likimą. Lygybės statistika parodo aukštųjų mokyklų studentų bei jas baigusiujų pasiskirstymą pagal amžių, negalia, rasinę/etninę priklausomybę bei lytį.

Būtina paminėti ir tarptautines duomenų bazes, kuriose gausu Škotijos švietimo sistemos lyginamųjų duomenų: Eurostat, Eurydice, PISA ir UNDP. Reikia pabrėžti, kad Eurostat ir UNDP bazėse dažnai pateikiami bendri Didžiosios Britanijos rodikliai, neišskiriant į jos sudėtį įeinančių valstybių.

Vokietija

Vokietija yra viena iš šalių, labiausiai atitinkančių konservatyvios-korporatyvinės gerovės valstybės modelio bruožus. Konservatyvi-korporatyvinė gerovės valstybė siekia išsaugoti esamą socialinės stratifikacijos sistemą, todėl akcentuojamas profesinis mokymas. Tai atspindi ir pagrindiniai švietimo politikai keliami tikslai. Peržvelgus literatūrą [3, 7, 4] apie švietimo sistemos organizavimą, finansavimą ir problemas, pagrindinį Vokietijos švietimui keliamą tikslą galima būtų formuluoti taip: paruošti mokinius/studentus tam tikros srities profesijai, suteikiant jiems žinių ir kvalifikacijas, kad jie galėtų puikiai atlikti savo pasirinktą darbą ir elgtis atsakingai laisvoje, demokratinėje ir teisinėje visuomenėje.

Švietimas Vokietijoje administruojamas ir organizuojamas federalizmo principu. Jis turi galias istorines šaknis ir iki šiol užtikrina demokratiją, įvairovę, konkurenciją ir sėkmingą bendruomeninį gyvenimą. Vokietija yra padalyta į 16 federacijų (*Länder*). Kiekviena federacija turi atskirą švietimo ir kultūros ministeriją, atsakingą už švietimo organizavimą: mokyklas, aukštąsias mokyklas ir suaugusiųjų mokymąsi visą gyvenimą. Vietinių savivaldybių žinion perduota mokyklų veikla, universitetinis mokymas yra federacijos žinioje. Federacijų vyriausybės švietimo reikalus derina per švietimo ir kultūros ministerijų veiklą [7].

Švietimo sistema Vokietijoje yra panaši į kitų šalių, tačiau išsiskiria profesinių mokyklų gausa ir įvairove – tai nestebina, nes konservatyvi-korporatyvinė gerovės valstybė didelį dėmesį skiria profesiniam mokymui. Mokslas yra nemokamas – finansuojamas iš valstybės arba savivaldybių biudžeto. Tačiau ikimokyklinėms ugdymo įstaigoms taikoma išimtis. Savivaldybės jas tik iš dalies finansuoja, kitą dalį turi padengti tėvų įmokos. Vokietijoje apstu privačių ikimokyklinio ugdymo įstaigų. Dar iki 2005 m. aukštasis mokslas visoje Vokietijos teritorijoje buvo nemokamas, studentai nemokėjo jokių įmokų už mokslą, tik simbolinį mokestį už naudojimąsi socialine infrastruktūra (patogumais, paslaugomis) ir nedidelę įmoką studentų tarybai. Šiuo metu skirtingose federacijose studentai gali mokėti mokestį. Studentai, kilę iš mažas pajamas turinčių šeimų, gauna finansinę paramą studijoms. Mokama tiesioginė pinigine parama arba sumažinami mokesčiai tėvams, išlaikantiems studijuojantį vaiką. Be to, pašalpa vaikui (200 eurai) Vokietijoje yra mokama, kol jam sukaks 25 metai, – tai irgi traktuojama kaip parama mokymuisi. Tačiau Vokietija iki šiol pagal aukštųjų mokyklų studentų skaičių yra gerokai nutolusi nuo OECD vidurkio, ypač atsilieka nuo Skandinavijos šalių, Didžiosios Britanijos, Olandijos ir Italijos [4, 7].

Apibendrinant pasakytina, kad Vokietijos švietimo sistema orientuota į socialinį teisingumą – siekiama užtikrinti švietimo prieinamumą, pasirenkamumą, taip pat akcentuojamos tokios problemos kaip imigrantų integracija, suaugusiųjų mokymosi visą gyvenimą būtinybė, neįgalių vaikų poreikiai. Tačiau mokymo sistema nėra labai jautri individo padėties socialinės stratifikacijos sistemoje pasikeitimui. Tėvai ir jų dešimtmečiai vaikai privalo anksti apsispręsti, kokią mokyklą lankys, nes nuo mokyklos pasirinkimo priklausys vaiko ateitis. Pasirinkę profesinio profilio ar tam tikrų dalykų specializacijos mokyklą, vėliau sunkiai gali tikėtis patekti į aukštąsias mokyklas arba gali patekti tik į tam tikras aukštąsias mokyklas ar stoti tik į tam tikros pakraipos specialybes. Sistema leidžia tik pereiti iš aukštesnės mokyklos į žemesnę, bet ne atvirkščiai. Tokia sistema yra ypač nenaudinga imigrantų vaikams. Jie ne tik negali pereiti į aukštesnį išsilavinimą teikiančias mokyklas, bet ir dažnai nesugeba baigti mokyklos. Tarp tų, kurie pasilieka antrus metus toje pačioje klasėje ar turi pakartoti tam tikrų dalykų kursą, vyrauja imigrantai. PISA tyrimas, atliktas 2006 m., parodė, kad maždaug 20–45 procentai (šis procentas federacijose buvo nevienodas) mokinių turėjo pakartoti kursą. Išaugo dalis imigrantų, kurie baigia mokyklą be jokių sertifikatų [3, 4].

Švietimo statistiką centralizuotai renka Vokietijos statistikos departamentas (*Statistisches Bundesamt Deutschland*, <http://www.destatis.de>). Vokietija taip pat puikiai integruota į tarptautines duomenų bazes, kurios kaupia, matuoja ir analizuoja informaciją apie įvairius rodiklius, susijusius su švietimu. Apžvelgus įvairius Vokietijos statistikos departamento renkamus statistinius duomenis akivaizdu, kad vyrauja bendrieji kiekybiniai socialinio teisingumo rodikliai, atspindintys švietimo sistemos prieinamumą bei pasirenkamumą. Tai lemia ir Vokietijos susiskirstymo į federacijas ypatumai. Tampa aktualu palyginti federacijų švietimo prieinamumą ir pasirenkamumą. Renkama detali kiekvienos federacijos mokyklų, studentų skaičiaus juse, išlaidų, mokytojų skaičiaus ir jų atlyginimų statistika. Tačiau *bendrieji kiekybiniai* rodikliai padeda atspindėti ir *lygybės aspektus* švietimo sistemoje, nes fiksuojami pasi-

skirstymai pagal lytį, etninę priklausomybę, vokiečių kalbos mokėjimo lygį, gimimo šalį, teritorinį pasiskirstymą. Vokietija integruota į PISA duomenų bazę, todėl renkami penkiolikmečių pažangumo rezultatų rodikliai. Socialinio mobilumo rodiklius fiksuoja *Statistisches Bundesamt Deutschland*, bet nemažai socialinio mobilumo rodiklių galima rasti ir agentūros „Eurostat“ lyginamuosiuose tyrimuose [6]. Matuojami tokie rodikliai kaip baigusiųjų aukštąsias mokyklas skaičius ir jų pasiskirstymas pagal socialinę kilmę ir lytį, sekamas ir aukštųjų mokyklų absolventų nedarbo lygis. Fiksuojamas baigusiųjų aukštąsias mokyklas nedarbo lygis ir jų pasiskirstymas pagal studijų dalykus, amžių, pažangumą (aukštas, žemas ar vidutinis), lytį ir baigimo metus (baigę prieš metus, dvejus ar trejus).

Apibendrinimas ir lyginamoji šalių analizė

Buvo aptartos trijų skirtingų gerovės valstybės tipų švietimo sistemos, pagrindiniai principai bei šalims būdingi švietimo socialinio teisingumo matavimo rodikliai. Analizė atskleidė ne tik vyraujančius šalių skirtumus, bet ir daugybę jų panašumų. Eurointegracijos ir globalizacijos procese švietimui keliami panašūs uždaviniai: lygios galimybės visiems, prieinamumas, kokybė ir dalyvavimas. ES šalių, nors jos ir priklauso skirtingiems gerovės valstybės modeliams, problemos tampa vis panašesnės, fiksuojami vienodi rodikliai. Atliekami tarptautiniai tyrimai ir kuriamos tarptautinės duomenų bazės, kurios reikalauja vienodos švietimo rodiklių kaupimo bei matavimo sistemos. Be to, Europos direktyvos reikalauja laikytis vienodų švietimo sistemai keliamų uždavinių. Pastaruoju metu Europos Komisija akcentuoja suaugusiųjų mokymąsi visą gyvenimą, kuris tampa neišvengiamas šiuolaikinės visuomenės gyvenimo elementas, sparčiai plintant informacinėms technologijoms. Pabrėžiamos ir imigrantų integracijos problemos dėl vis didėjančių migracijos mastų. Visa tai atsispindi šalių švietimo rodiklių rinkimo sistemose – Švedija, Škotija ir Vokietija kaupia imigrantų mokymosi kokybės bei sąlygų rodiklius, be to, suaugusiųjų švietimui skiriamas svarus dėmesys.

Vis dėlto nepaisant panašumų akivaizdūs didžiuliai šalių skirtumai. Nors ES reikalauja laikytis vienodų švietimo sistemai keliamų reikalavimų, šalys švietimo sistemai kelia ir savo specifinius nacionalinius tikslus. Šalių skirtumus lemia jų išsivystymo lygis, tik joms būdingi socialinės politikos ir švietimo sistemos organizavimo aspektai, šalių politiniai prioritetai, taip pat vyraujantis nelygybės, skurdo bei nedarbo lygis turi įtakos švietimo sistemai keliamiems tikslams bei atskleidžia jos spragas. Šalių skirtumai ir panašumai, pagrindiniai švietimo sistemos prioritetai bei šaliai būdingi socialinio teisingumo matavimo rodikliai apibendrinami 1 lentelėje.

1 lentelė. Trijų ES šalių švietimo socialinio teisingumo matavimo rodikliai

<i>Šalys ir gerovės valstybės tipas</i>	<i>Panašumai</i>	<i>Skirtumai</i>	<i>Akcentuojamos problemos ir prioritetai</i>
Socialdemokratinis <i>Švedija</i>	Bendrieji kiekybiniai rodikliai; Tarptautinių tyrimų rodikliai Eurostat, PISA, UNDP	Vyrauja pažangumo, socialinio mobilumo ir užimtumo stebėsenos tyrimai ir rodikliai, kurie lyginami lyties, neįgalumo ir gimimo vietos pagrindu	1. Lyčių lygybė 2. Visiškas užimtumas 3. Imigrantų integracija ir jų socialinės atskirties mažinimas 4. Mokinių/studentų su specialiais poreikiais integracija
Konservatyvus-korporatyvinis <i>Vokietija</i>	Bendrieji kiekybiniai rodikliai; Tarptautinių tyrimų rodikliai Eurostat, PISA, UNDP	Vyrauja detalūs bendrieji kiekybiniai ir pažangumo rodikliai, kurie lyginami regiono, apskrities, kaimo/miesto ir tautybės pagrindu	1. Profesinio mokymo įvairovės užtikrinimas 2. Imigrantų integracija ir jų socialinės atskirties mažinimas 3. Suaugusiųjų tęstinio mokymo užtikrinimas
Liberalus <i>Škotija</i>	Bendrieji kiekybiniai rodikliai; Tarptautinių tyrimų rodikliai Eurostat, PISA, UNDP	Vyrauja socialinės įtraukties, saugumo mokyklose ir lygybės rodikliai. Didelis dėmesys skiriamas rodiklių apie specialiųjų poreikių turinčius vaikus/studentus rinkimui	1. Imigrantų integracija ir jų socialinės atskirties mažinimas 2. Mokinių/studentų su specialiais poreikiais integracija 3. Drausmės ir disciplinos užtikrinimas mokyklose 4. Vaikų/studentų iš nepasiturinčių šeimų socialinės atskirties mažinimas

Švedijos aukštasis išsilavinimo lygis ir per ilgą socialdemokratų valdymo laikotarpį sukurta universali gerovės valstybė leidžia pamiršti tokius švietimui keliamus uždavinius kaip regioninis prieinamumas ar ryškūs studijuojančiųjų aukštosiose mokyklose ir į jas nepatekusiųjų socialinės kilmės skirtumai. Mokymo įstaigos paskirstytos tolygiai po visą Švedijos teritoriją, savivaldybės garantuoja, jog mokykla bus arti namų. Aukštasis mokslas tapo prieinamas kiekvienam norinčiajam, dosni valstybinių stipendijų programa garantuoja, kad nė vienas, siekiantis aukštojo mokslo diplomo, nebus „išbrauktas“ iš mokymosi sistemos dėl lėšų stygiaus. Švedijoje didžiausias dėmesys skiriamas mokymo kokybei ir studentų, baigusių mokslus, įsidarbinimo galimybėms užtikrinti. Socialdemokratinė gerovės valstybė siekia visiško užimtumo – tai galima pasiekti tik per efektyvią ir kokybišką mokymo bei permokymo/perkvalifikavimo sistemą. Visiškam užimtumui užtikrinti svarbus ir moterų dalyvavimas darbo rinkoje, todėl prioritetas teikiamas lyčių lygybei. Siekiant užtikrinti visiems vienodą prieigą prie vienodos mokymo kokybės, tampa aktuali mokinių/studentų su specialiais poreikiais integracija ir jų socialinės atskirties mažinimas. Švedijoje jiems sudarytos puikios sąlygos realizuoti savo gabumus ir mokymosi poreikius. Tačiau tų sąlygų užtikrinimui buvo ir yra reikalinga tiksli mokinių/studentų su specialiais poreikiais švietimo rodiklių stebėseną. Dėl išaugusių migracijos masių

aktualesni tapo imigrantų integracijos ir jų socialinės atskirties mažinimo klausimai. Todėl Švedijos švietimo socialinio teisingumo rodiklių sistemoje vyrauja pažangumo, socialinio mobilumo bei užimtumo stebėsenos tyrimai ir rodikliai, kurie lyginami lyties, neįgalumo ir gimimo vietos pagrindu (gimęs Švedijoje ar ne).

Škotijoje, kuri priskiriama liberaliam gerovės valstybės modeliui, didžiausias dėmesys skiriamas pažeidžiamoms grupėms, jų socialinės atskirties mažinimui ir statuso gerinimui. Liberali gerovės valstybė linkusi įsikišti tik tuomet, kai asmuo negali pats savimi pasirūpinti – tai atsispindi ir švietimo rodiklių matavimo sistemoje. Renkami, fiksuojami bei matuojami labai detalūs duomenys apie specialių poreikių turinčias, tarp jų ir socialiai pažeidžiamas, grupes. Prie tokių grupių priskiriami imigrantai, tautinės mažumos, vaikai su elgesio ir drausmės sutrikimais bei iš žemą socialinį statusą turinčių šeimų. Be to, Škotijos socialinio teisingumo rodiklių matavimo sistemoje atsispindi ir švietimo problemos bei prioritetai, tokie kaip: imigrantų integracija ir jų socialinės atskirties mažinimas – per pastaruosius dešimtmečius imigracija labai padidėjo; mokinių/studentų su specialiais poreikiais integracija; drausmės ir disciplinos užtikrinimas mokyklose; mokinių/studentų iš nepasiturinčių šeimų socialinės atskirties mažinimas. Todėl Škotijos švietimo socialinio teisingumo matavimo sistemoje vyrauja socialinės įtraukties, saugumo mokyklose bei įvairūs lygybės rodikliai (pasiskirstymas pagal lytį, amžių, negalią, rasinę/tautinę bei religinę priklausomybę). Didelis dėmesys skiriamas rodiklių apie specialių poreikių turinčius mokinius/studentus rinkimui.

Vokietijos socialinio teisingumo rodiklių matavimo sistema išsiskiria savo bendrųjų kiekybinių ir pažangumo rodiklių gausa, jie detalčiai lyginami regiono, apskrities, kaimo/miesto ir tautybės pagrindu. Tai lemia Vokietijos teritorinis suskirstymas į federacijas, nes būtina lyginti šešiolikos federacijų rodiklius. Siekiama, kad būtų užtikrinta pakankama mokyklų įvairovė ir jų prieinamumas. Aktualus tampa ir suaugusiųjų mokymasis visą gyvenimą, nes profesinis mokymas reikalauja nuolat tobulinti savo profesines žinias ir kelti kvalifikaciją. Kaip jau aptarėme, Vokietijos mokyimo sistema nėra jautri individo socialinės stratifikacijos pokyčiams. Sistema leidžia pereiti tik iš aukštesnės mokyklos į žemesnę, bet ne atvirkščiai. Tokia sistema ypač nenaudinga imigrantų vaikams dėl jų menkų vokiečių kalbos įgūdžių. Todėl didelis dėmesys skiriamas imigrantų integracijai ir jų socialinės atskirties mažinimui. O socialinio teisingumo rodiklių sistemoje visi bendrieji kiekybiniai rodikliai bei pažangumo rodikliai lyginami tautybės pagrindu.

Išanalizuoti gerovės valstybės modeliai ir jiems atstovaujančių šalių patirtis vertinant bei stebint socialinio teisingumo rodiklius, atskleidė socialinės politikos ir švietimo organizavimo, finansavimo ir ideologizavimo bendrus bruožus bei skirtumus. Skirtinga socialinė politika suponuoja skirtingą paramą švietimo sistemai, todėl skirtingą poveikį ir švietimo socialinio teisingumo rodikliams.

Literatūra

1. Aidukaite, J. (2004) The Emergence of the Post-socialist Welfare State -- The Case of the Baltic States: Lithuania, Latvia and Estonia (Södertörn University College: Elanders Gotab).
2. Authoring Group Educational Reporting (2008) Education in Germany 2008. An indicator-based report including an analysis of transitions subsequent to lower secondary education. Summary of important results. On behalf of the Standing Conference of the Ministers of Education and Cultural Affairs of the Länder in the Federal Republic of Germany and the Federal Ministry of Education and Research.
3. Educational Reporting Consortium (2007) Education in Germany. An indicator-based report including an analysis of education and migration. Summary of important results.
4. Esping-Andersen, G. (1990) The Three Worlds of Welfare Capitalism (Cambridge: Polity Press).
5. Eurostat (2009) The Bologna process in higher education in Europe. Key indicators on social dimension and mobility. European Commission.
6. Eurydice, Germany (2006/07) Eurybase The Information Database on Education Systems in Europe. The Education System in Germany. European Commission. Directorate-General for Education and Culture.
7. Eurydice, Skotland (2004) Structures of Education, Vocational Training and Adult Education Systems in Europe. SCOTLAND. Directorate-General for Education and Culture.
8. Eurydice, Skotland (2007/08) Eurybase. The Information Database on Education Systems in Europe. The Education System in Scotland. European Commission.
9. Eurydice, Sweden (2007/08) Eurybase. The information database on education systems in Europe. The Education in Sweden. European Commission. Available on-line.
10. Eurydice, Sweden (2008) Structure of education, vocational training and adult education in Europe. Sweden. European Commission. Available on-line.
11. Gewirts, S. (1998) 'Conceptualizing the social justice in education: mapping the territory', *Journal of Education Policy* 13 (4): 469-484.
12. Griffiths M. (1998) Towards a Theoretical Framework for Understanding Social Justice in Educational Practice. *Educational Philosophy & Theory*, Vol. 30 Issue 2, p 175.
13. Hega, G. M. and Hokenmaier, K. G. (2002) The welfare state and education: a comparison of social and educational policy in advanced industrial societies. *German Policy Studies* 2(1).
14. Höskoleverket (2009) Short version of annual report 2008. Available online <http://www.hsv.se/download/18.6923699711a25cb275a80002979/0829R.pdf>.
15. Lindstrom, J. (2006) Can only rich people study? Youth, segregated suburb and higher education: experience from Sweden, *Widening participation and life-long learning: the journal of the Institute for the access studies and the European access network* 8(2): 6-14.
16. McDonald, M. A. (2005) 'The integration of social justice in teacher education: dimensions of prospective teachers' opportunities to learn', *Journal of Teacher Education* 56 (5): 418-435.
17. Nilsson, I. and Andersson, I. (2001) What is social justice in Swedish education today? The political governing problem. *International journal of inclusive education* 5 (2/3): 257-263.
18. Rossi, T., Crowther, F. and Herbertson, B. (1997) Social Justice and School Policy: A Case Study of a School Advisory Council. Paper presented at the AARE Conference, Brisbane, 30 Nov-4 Dec. <http://www.aare.edu.au/97pap/crowc338.htm>.

19. Segerholm, Ch. (2009) ,We are doing well on QAE': the case of Sweden, *Journal of Education Policy* 24(2): 195-209.
20. Skoleverket (2006a) Gender differences in goal fulfilment and educational choices. Report 287.
21. Skoleverket (2006b) Educational Results National level. Part 1, 2006 Sweden.s Official Statistics on pre-school activities, school-age child-care, schools and adult education. Part 1, 2006. Report 274.
22. Skoleverket (2007) Descriptive data on pre-school activities, school-age childcare, schools and adult education in Sweden 2006. Available on-line.
23. Skoleverket (2008) With another mother tongue – students in compulsory schools and the organizations of teaching and learning. A summary of the report 321. Available online.
24. Taysum, A. and Gunter, H. (2008) 'A critical approach to researching social justice and school leadership in England', *Education, Citizenship and Social Justice*, Vol. 3, No. 2, 183-199.
25. The Scottish Government (2009a) High Level Summary of Statistics Trends. Online: <http://www.scotland.gov.uk/Topics/Statistics/Browse/School-Education>.
26. The Scottish Government (2009b) High Level Summary of Equality Statistics. Online: <http://www.scotland.gov.uk/Topics/Statistics/Browse/School-Education>.

ASSESSING SOCIAL JUSTICE IN EDUCATION IN DIFFERENT WELFARE STATE REGIMES: THE SWEDISH, SCOTTISH AND GERMAN CASES

Jolanta Aidukaite

Summary

The article aims to find out if there are any differences or similarities in how the education system and monitoring indicators of social justice in education are organized in different welfare state regimes. Countries representing three welfare state regimes delineated by Easing-Andersen are chosen for deeper analyses: Sweden as exemplified by a social-democratic regime, Germany—the best example of a conservative-corporatist regime, and Scotland (one of the constituent countries of the United Kingdom)—a liberal regime. An overview of the Swedish, Scottish and German experiences have revealed common features, but also major differences in how the education system is organized, and what kind of social justice indicators are prioritised and collected. At present, EU countries are faced with similar challenges in the education system as a response to the increasing impacts of globalization and Europeanization. Emphasis in the EU is put on life-long learning due to the increase in information and communication technologies in human lives. Yet the aging of the European population has also forced the consideration of adult education as an effective tool to help the elderly remain longer in the labour market. The increasing scopes of migration in the globalized world have placed issues of immigrants' inclusion, their social status and rights on the priority agenda in all highly

industrialized countries. These are mirrored in the collection and monitoring of the indicators of social justice in the countries under investigation. Nevertheless, differences still persist. In Sweden, a long-term social-democratic tradition has ensured that major territorial differences, as well as class differences, in access to the education system have been almost eliminated. The highest education is easily accessible to anyone who wishes to study. The emphasis is put on equal opportunities, full employment and gender equality. Recently, the integration of pupils with special needs and of immigrant background has become a priority in the Swedish policy on education. In Sweden, various data on social justice in education has been collected, but the intensity is paced on the indicators of educational achievement, social mobility and employability, and their distribution by sex, place of birth, language spoken at home, disability and age.

Scotland, as an example of a liberal welfare state, puts special emphasis on improving the social status of the most vulnerable groups in society. The liberal welfare state tends to intervene only when people cannot take care for themselves. Attention is paid to social inclusion, safety in schools and various equality indicators (students' educational attainment indicators and their distribution by sex, age, disability, racial/ethnic and religious affiliation). Much attention is also paid to the accumulation of indicators on students with special needs.

The system of data collection and monitoring in Germany is distinguished by its density of quantitative (number of schools, pupils/students, teachers, universities and so on) and educational attainment indicators, which are contrasted among Germany's 16 federations. The conservative-corporatist welfare state seeks to preserve differences in the social status. Therefore, the main aim is to guarantee the diversity of schooling and its availability. Emphasis is put on a vocational education and training, and, recently, on life-long learning. In the German education system it is easy to move from higher to lower types of schooling, but not vice versa. Such a system is particularly unfavourable to children of an immigrant background because of their poor German language skills. They are not only unable to move on to a higher secondary school, but often fail to finish school. Therefore, the attention recently has focused on immigrants' inclusion and integration issues. Accordingly, the indicators of educational achievement and performance are compared on a basis of nationality.

To summarize, the findings of this article indicate that a distinct welfare state regime implies the difference in support for the education system, which produces varied effects on monitoring indicators of social justice in education.

DOI: 10.5755/j01.ppa.0.34.26893